

Виолета ЦОНИЋ

Универзитет у Нишу, Србија
violeta.dzonic@filfak.ni.ac.rs

**ТВОРБЕНИ АСПЕКАТ ЛАКУНА
(НА МАТЕРИЈАЛУ РУСКОГ И СРПСКОГ ЈЕЗИКА)**

Violeta DŽONIĆ

University of Niš, Serbia

**FORMATIVE ASPECT OF THE LACUNAE
IN RUSSIAN AND SERBIAN LANGUAGE**

The specificity of lacunae as a type of non-equivalent lexicon is expressed not only on the lexical, but also on the grammatical, formative, semantic and phraseological level. Particularly important and interesting is their formative aspect, which we have taken as the subject of this paper on the material of genetically related languages: Russian and Serbian. Using a comparative as well as a descriptive method in research, we define the formative lacuna through scientific analysis and present the most common formative lacunae for Russian and Serbian, as well as the possibilities of “compensation” within another language (Russian or Serbian). This analysis aims to point out that the formative is one of the most important aspects in the research of lacunae, and to also show as the possibilities of their “filling” in Russian and Serbian.

Key words: lacuna, formative lacuna, composition, prefixation, research plan.

Лакуна као специфична врста безеквивалентне лексике се не може посматрати само на лексичком језичком нивоу. Њена комплексност се потврђује на свим језичким нивоима, о чему сведочи дугогодишње истраживање које смо спроводили на плану руског и српског језика¹. Лакуну не треба посматрати апсолутно безеквивалентном језичком јединицом (о чему сведоче поменута истраживања), тј. у одређеном језику постоје одређена средства «попуњавања». Ова комплексна лингвистичка појава реализује само у поређењу одређене језичке јединице једног језика у односу на други истраживани језик, у коме се појављују неке друге јединице, које су карактеристичне за њега, и, које «попуњују» наизглед «празно место» према другом језику. Како би она добила потпуни лингвистички опис, у анализу смо укључили анализу у области деривације, тј. посматрали смо лакуну и као творбену лингвистичку појаву, што представља предмет овог рада. Када се ради о творбеним лакунама, то значи да се језичка јединица настала конкретним деривационим поступком у једном језику, тј. у руском, «компензује» у другом језику – српском лексемом

¹ Види: Цонић В., Лакуне као лексикографски и преводилачки проблем на плану руског и српског језика (докторска дисертација), Београд, 2010.

насталом неким другим творбеним поступком или израженом другим језичким средствима, и обрнуто. Истраживање смо спровели на материјалу сродних језика (руског и српског), а за корпус смо узели како двојезичне, тако и једнојезичне речнике ових језика.²

Блиско граматичком, а по неким карактеристикама још више лексичком, јесте творбено (деривационо) значење (рус: словообразовательное значение). Творбено значење се дефинише као »совместные компоненты ряда мотивированных слов, формально выраженные (преимущественно аффиксально), и на основании которых производные слова данной структуры различаются от производящих слов« [Лопатин, Улуханов 1984: 69]. Творбено значење се, према томе, изражава творбеним формантом. На пример, у руском језику форманти *онок* / *-ёнок* или *-чонок* изведеним именицама дају значење „младунче животиња“, „птица“, „дете“ представника националности, социјалног слоја, професије именоване основном речју: *цыплёнок*, *тигрёнок*, *татарчонок*, *цыганёнок*, *поварёнок* и сл.; или суфикс *-ша* је творбени формант за фемининумске изведенице од назива професија мушког рода: *билетерша*, *библиотекарша*, *касирша*, *секретарша*, а у новије време *пиарша* (уп. у српском деканица).

Сматрамо да је руски језик творбено богатији, а још важније, творбено активнији него српски. И онда када присваја реч из страног језика она најчешће постоји уз матерњу изведеницу. Па и позајмљенице су у ствари творбено адаптиране, јер су усвојене са домаћим творбеним формантом. Због тога ћемо се на овом месту бавити творбеним лакунама, најпре у руском језику.

Творбени односи међу речима могу се разматрати као једна од врста системског односа у лексцици [Шмельов 1977: 225], зато творбене лакуне могу бити (али нису то увек) лексичке лакуне.

Тако се, на пример, и лексичке и творбене лакуне односе на системску формулацију опредељене особине код придева *голый* (уп. *нагой* – *нагота*), тј. не постоји могућност грађења именице са истим кореном. Ако се придев односи на човека, улогу таквог назива може у лексичком систему вршити именица *нагота* (уп. *голый человек* – *его нагота*), онда за називе делова тела (*голая шея*, *нога*; *голое лицо*), неке апстрактне предмете (*голая степь*, *скала*, *стена*; *голое дерево*) и појаве (*голая правда*, *голые факты*), док назив за материјализовану особину недостаје како у творбеном тако и у лексичком систему – не може се рећи *нагота шеи*, *степи*, *правды*, иако је околинално могуће: *У моря голызна белой тундры* (Ю. Нагибин) [Улуханов 1996: 17].

Интересантно је да код овог примера у српском језику важи обрнут случај: иако постоје придеви *наг* и *го*, у српском језику постоји именица са кореном *го(л)*-, дакле, *голотиња*, али зато изостаје са кореном *наг*-, док придев *наг* функционише уз именице *човек*, *тело* и сл. (*наг човек*, *наго тело*).

Са гледишта руског творбеног система регуларно је изостајање непрефиксалног глагола *положить* и префиксалних изведеница према глаголу

² Види: Извори (на крају чланка).

класть (срп. *стављати*). Оба ова глагола би се са својим префиксалним дериватима могла налазити у истом односу као глагол *ставити* према *поставити*, *переставити*, *вставити*, који смо посматрали у лакунарном и хомонимичном односу према српском глаголу *ставити*³. Ипак, у лексички књижевног језика постоје другачији односи: глаголи са творбеном базом *-ложит* и префиксима заузимају место префиксалних изведеница од глагола *класть*: *класть* – *положити* („суплетивни“ видски пар), *переложити* и сл. Због тога у овом случају треба говорити само о творбеној лакуни, али не и о лексичкој: улогу глагола **ложити* у лексичком систему попуњава глагол *класть*, а глагола **закласть*, **покласть* и сл. – глаголи *заложити*, *положити* итд.

Једино је творбена лакуна код именовања радње глагола *ухаћ*, ако улогу тог именовања врши именица *отъезд*. Истовремено, недостатак речи за „појединачно такмичење у ходању“ у спортској терминологији (уп. оказ. *заход*: *Лидер этого захода* – На челу ове трке, тј. такмичења у ходању, ту је по аналогији реч – *заезд*) и лексичка и творбена лакуна [Улуханов 1996: 18].

Мотивисане речи ретко када формирају и лексичке везе међу изведеним речима. Такав однос је однос међу антонимима *высокая – низкая (квалификация)* који се не разликује код сложених придева: уз реч *высококвалифицированный* у реченицама не постоји *низкоквалифицированный* (могуће је само оцазионално: *Высококвалифицированный работник должен получать намного выше низкоквалифицированного*)⁴. Ова творбена лакуна се у руском језику лексички попуњава речју *малоквалифицированный*.

У српском језику, такође, постоји исти проблем: антоним лакуне *висококвалификован* попуњава се речју *неквалификован*, а никако не са *нискоквалификован*. Такви су случајеви у руском: *крупногабаритный – малогабаритный* (а не *мелкогабаритный*) – у српском овде немамо творбену лакуну типа руске придевске опозиције *широкобровый – тонкобровый* (а не *узкобровый*). У српском језику у овом примеру не постоји творбена лакуна: *дебелих обрва* или *са дебелим обрвама – танких обрва, са танким обрвама*. Али зато у односу на руски језик овде постоји творбена лакуна, тј. у српском не постоји синонимично творбено средство.

У руском језику аналогно придевима *широкобровый, тонкобровый* постоје придевске композите истог творбеног типа: *широкоплечий, черноглазый, белокурый* и сл. Оне се у српском језику попуњавају синтаксички – неконгруентним синтагмама двојаког типа: или беспредлошком конгруентном генитивском синтагмом *танких, дебелих обрва, широких рамена, црних очију, светле косе, тена* или неконгруентном синтагмом с предлогом *с* у инструменталу: *с танким, дебелим обрвама; са широким раменима; са црним*

³ Види: 2.2. Морфолошки аспекти лакуна // Лакуне као лексикографски и преводилачки проблем на плану руског и српског језика (докторска дисертација).

⁴ „Правда“, 29. август 1990.

очима; са светлом косом, тенем и сл. Међутим, и српски језик има придевске композите творбено аналогне руским: *црноок, плавоок, плавокос* и сл. и у том случају не можемо говорити о лакунама⁵.

У Академијиној граматици налазимо овакву дефиницију творбених лакуна: »Деривационные лакуны – это пробелы в словообразовательной цепи, т. е. в ряду слов одного корня, не находящиеся в отношении мотивированной последова-тельности» [Рус. грам. 1980: 133].

Обавезна компонента структуре изведене речи, као што знамо, јесте његов изведени део који у потпуности или са неким модификацијама (јоговање, усецање, срастање) образује непосредну изведеницу или њену основу. Зато је битно нагласити да структуру изведене речи одређује место речи од које се непосредно изводи у том творбеном ланцу, који завршава сама изведеница, односно, претходи изведеници у творбеном ланцу, тј. да ли је попуњено или празно место.

Друга обавезна компонента структуре изведенице је творбени формант, тј. «наименьшее словообразовательное средство в фонетическом и семантическом отношении, отличающее производное от производящих слов» [Кр. рус. грам. 1989: 41]. Спајањем форманата уз основу ствара се нова карика у творбеном ланцу.

Према томе, творбена међујезичка лакуна је празнина, празно место или карика у творбеном ланцу једне речи настале у процесу деривације одређеним творбеним средствима у једном језику у односу на други. Када су у питању руски и српски, то је најчешће присвојни придев у српском језику настао суфиксима *-ов-*, *-ев-*, *-ск-* који се у руском попуњава синтаксички у синтагми са присвојним генитивом: *човекова судбина – судба человека*. Такође, већ поменути обратни случај: руски описни придев у процесу творбе композита *куроносый, голубоглазый* и сл. у српском се често попуњава исказивањем особине у оквиру неконгруентних синтагми двојаког типа:

1. неконгруентне беспредлошке генитивне синтагме: *плавих очију, орловског носа* или
2. неконгруентне синтагме с предлогом *с* и инструменталом: *с плавим очима, с орловским носем*.

У овај тип творбене лакуне убројили бисмо истовремено и лексичку лакуну за исказивање родбинских односа. У руском језику то је придевска сложеница у конгруентној синтагми с именицом која означава степен родбинских односа: *брат, сестра, двоюродный (троюродный) брат, двоюродная (троюродная) сестра*, а у српском је творбена празнина. Компензирање се врши синтаксички у оквиру неконгруентне синтагме типа: *брат од тетке, ујака, стрица (стричев син); сестра од тетке, ујака, стрица (стричева кћи)* и сл.

Интересантан случај је руски придев *долговязый*, који је резултат творбе композита од основа два придева (*долгий и вязый*), који у српском не постоји те се попуњава синтаксички: *висок и мршав*.

⁵ Ипак, српски придев *косоок* излази из овог контекста, јер се у овом значењу у руском образује лакуна с миндалевыми глазами.

Најчешћи случајеви творбене лакуне које смо регистровали у анализи корпуса двојезичних речника су речи у руском настале у процесу префиксације или композиције. Најчешће је то именица или придев који се у српском компензује конгруентном или неконгруентном синтагмом у чијем је оквиру један од елемената настао раздвајањем основе првог дела руске речи (*ветродвигатель* – мотор на ветар; *броневик* – оклопна кола; *бронепоезд* – оклопни воз и сл.). Или је у питању реч настала творбом композита у руском језику, а у српском се попуњава синтаксички неконгруентном синтагмом. То је и лексичка лакуна, нпр. *верхолаз* – радник на високоградњи, *водослив* – струч. прелив на брани.

Велика већина уочених лакуна је истовремено и творбена и лексичка, што се види из анализе наведених примера.

Осим творбе композита најчешћи начин творбе код анализираних лакуна је афиксални: префиксални и суфиксални предњаче код именица, а префиксал-носуфиксални је најчешћи код глагола и запажен је у анализи у оба смера (префикс *от-*: *отмахивать* – 2. пом. сигнализирати, давати сигнале махањем (заставицом, светилком), *отварить* – 2. тех. одварити, одвојити варењем, *отплясать* – 2. престати плесати; 3. разг. уморити плешући (ноге), *отсиживать* – 1. дугим седењем изазвати утрнулост (у ноzi и сл.); 2. седети неко време; 3. седети, лежати у затвору, издржавати казну, итд.

Такође су продуктивни префикси: *пере-*, *по* и *под*. Примери то показују: *пере-*: *перелечь* – 1. лећи на друго место; 2. лећи другачије, *перемычка* – 2. привре-мена брана, гат, *переоценка* – 1. поновно процењивање, *перепев* – 1. понављати раније речено; 2. ритмички звуци (певања итд.) и

по: *поголовье* – сточни фонд, бројно стање грла, *погонщик* – гонич стоке, *пограничье* – погранична зона, *погромщик* – учесник, организатор погрома итд. *под*: *подвесок* – viseћи украс (привесак, висуљак), *подворотничок* – бели паспул на оковратнику униформе, *подворотня* – 1. простор испод капије; 2. даска којом се затвара простор испод капије; 3. пролаз у зиду, *подкулачник* – ист. сељак присташа кулака, *подрамник* – сликарски оквир (за разапињање платна), *подпол* – нар. подрум (у сеоској кући), *подрядник* – цркв. доња мантија (када се носи под ризом) и сл.

У српско – руском смеру продуктивни су предлози у функцији префикса *из-*, *над*, *на*, *од*, *под*, и *по*. Погледајмо из примера:

из-: *изгредник* – нарушение порядка, *излапелост* – ослабление умственных способностей, *излет* – загородная прогулка, поездка, *излудети*, *изнајмити* – сдать в наём, в аренду; 2. нанять, взять в аренду, *изненадити* – застать, застычь врасплох, *изређати* – 1. поставить по порядку, расположить в порядке; построить в ряды, в шеренги;

над-: *надгледати* – 2. держать под надзором, надзирать, *надговорити* – преговорить, победить в речи, беседе, споре, *надиграти* – 1. обиграть, выиграть, победить в игре; 2. превзойти в танцах, в игре, *надлајавати* – 1. лаять громче и больше другого, перехрабривать; 2. *перен.* брехать больше

другого, превосходить коголико в брехне, перебрехать, *надница* – подённая плата; суточное содержание, оплата за рабочий день;

на-: *налицје* – обратная сторона, *нанизати* – 1. поставить в ряд, расставить по порядку; 3. *перен.* рассказать по порядку, *наобразити* – дать образование; повысить культурный уровень; обучить, *наочарка* – оковая змея, *напоменути* – 2. заметить, сделать замечание; 3. поставить на вид, *насамарити* – 1. оседлать вьючим седлом; 2. *перен.* обмануть, оставить в дураках, *начелство* – управление начальника (уезда, округа и т. п.) и др.

од-: *одвајкада* – испокон веков, *одгајивач* – человек, разводящий растения или животных, *одметати* – побуждать к отступлению от веры, к неподчинению к властям, и сл.

под-: *подгара* – бот. головня на пшенице, *подглавак* – поперечное полено на очаге, костре, на которое кладутся остальные поленья, *подетињити* – впасть в детство, *поджелудњача* – анат. поджелудочная железа;

по-: *потенцијал* – грам. желательное наклонение, *поткошуља* – нижняя рубашка, *потрбушина* – 1. брюшная часть шкуры; брюшное сало, *потурчити* – обратить в мусульманство, *поузеће* – наложенный платёж (на посылку), *похвалница* – 1. похвальная грамота; похвальный лист; 2. письменная благодарность; 3. хвалебная песня; ода, *поштеда* – 1. временный отпуск по болезни, итд.

Ретко смо наилазили на абривијацију као начин творбе. Тако смо имали у руском, нпр. *нзп* – нова економска политика (у СССР-у од 1921. до 1925), или у српском ЗУР (Закон о удруженом раду) и сл. Али је зато супстантивизација врло продуктивна, посебно у руском језику у свим родовима и у множини (*pluralia tantum*), као што су: *ночное* – напасање коња ноћу за време лета, *пирожное* – ситни посластичарски колачић, *отходная* – цркв. молитва за исход душе, *парная* – одељење за парење у парном купатилу, *столовой* – радник који управља рударским окном, *понятой* – сведок, присутан грађанин на претресу стана; супстантивисане композите: *пионероужатый* – пионирски руководиоцац (у школи у пионирском логору); *чернорабочий* – физички радник; *двугривенный* – новчић од 20 копејки; *пятиалтинный* – заст. новчић од 15 копејки; *почтовые* (pl.t.) – поштански коњи, *разведанные* (pl.t.) – војн. извиђачка обавештења; или у српском: *излапео* – выживший из ума итд.

На основу свега реченог проистиче утисак да је творбени аспект лакуна неизоставањ саставни део веома комплексне природе ових језичких јединица, због чега је и наше упуштање у творбену анализу лакуна значајан допринос у њиховом потпуном опису као специфичне врсте лексике. Такође је чињеница, да у свом осврту на деривациону страну лакуна нисмо истакли све њене особености, али се надамо да смо подстакли будућа и комплекснија истраживања у том смеру јер је веома значајно детаљније истраживати лакуне на међујезичком плану како би се дао не само лингвистички допринос, већ и разјасниле многе недоумице у области превођења на различите језике, како

сродне, тако и генетски разнородне. Најзад, треба истаћи и важност овог истраживања када је у питању превазилажење аналогиче код изучавања руског и српског језика као страних, а посебно језика струке.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

- Лопатин, Улуханов 1984:** Лопатин В. В., Улуханов И. С. Мотивированное слово в описательной грамматике и в словаре служебных морфем // Слово в грамматике и словаре, Москва.
- Шведовая, Лопатин 1989 (ред.):** Краткая русская грамматика (1989), под. ред. Н. Ю. Шведовой и В. В. Лопатина, Москва: «Русский язык».
- Шведовая 1980:** Русская грамматика АН СССР (1980), под. ред. Н. Ю. Шведовой, Москва: «Наука».
- Улуханов 1996:** Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация, Москва: Академия наук.
- Шмелёв 1977:** Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. Лексика. Москва: Просвещение.
- Ожегов С. И. (1990),** Словарь русского языка, под. ред. Н. Ю. Шведовой, Москва: «Русский язык».
- Полянец Р. Ф. (1973),** Русско-хорватский словарь, Изд. 3-е, Загреб: «Школска књига».
- Речник српскохрватског књижевног језика I–VI – Матица Српска (1973),** Нови Сад: Матица Српска.
- Русско-сербскохорватский словарь (1988),** под. ред. Б. Станковича, Москва - Нови Сад: „Русский язык“ – Матица Српска.